

УДК 39:728.1](477.4/.5)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2026.01.165>

ТЕХНІКА ТА ТЕХНОЛОГІЯ СПОРУДЖЕННЯ СТІН ЖИТЛА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (Частина 2. Хата-мазанка)

Роман РАДОВИЧ
ORCIDID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
доктор історичних наук, старший науковий
співробітник, Інститут народознавства
НАН України, відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: radovychroman@gmail.com

Хоча традиційне житло Середньої Наддніпрянщини неодноразово було предметом дослідження учених, низка питань, які стосуються техніки та технології будівництва, залишались поза їхньою увагою. Власне це й визначає *актуальність* нашої розвідки. У роботі автор ставить перед собою *мету* з'ясувати особливості техніки та технології традиційного житлового будівництва (зокрема глиняного: каркасного та безкаркасного) на правобережній частині Середньої Наддніпрянщини. *Об'єктом* дослідження є народне житло, а *предметом* — техніка та технологія спорудження стін. *Методологічною основою* дослідження є принцип історизму та використання основних методів етнологічної науки. *Територія дослідження* охоплює правобережну частину Середньої Наддніпрянщини. *Хронологічні межі* дослідження: середина ХІХ — перша половина ХХ ст.

Джерельною базою роботи стали польові матеріали автора, зібрані на теренах Корсунь-Шевченківського (2008 р.), Канівського, Черкаського (2009 р.) р-нів Черкаської обл. та у Володарському (2012 р.) р-ні Київської обл. Водночас для досягнення мети дослідження залучений значний масив наукової літератури та джерел, зокрема й польових досліджень сучасних українських дослідників Зої Гудченко та Серія Довгана.

Ключові слова: етнологія, традиційна культура, Середня Наддніпрянщина, техніка будівництва, стіни, каркас, глина, вальки.

Roman RADOVYCH
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
in the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: radovychroman@gmail.com

TECHNIQUES AND TECHNOLOGY FOR CONSTRUCTING WALLS OF DWELLINGS ON THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE DNIPRO REGION (Part 2. Clay-made house)

Although traditional housing in the Middle Dnipro region has repeatedly served as the subject of scholarly research, a number of issues related to the techniques and technologies of construction have remained outside their focus. This very fact defines the relevance of our study.

In this work, the author sets out to clarify the characteristics of the techniques and technologies of traditional residential construction (especially clay-made house) in the right-bank part of the Middle Dnipro region. The object of the study is vernacular housing, and the subject is the technique and technology of wall construction. The methodological basis of the research is the principle of historicism combined with elements of structural-functional analysis and the use of primary methods of ethnological science: retrospective, typological, comprehensive analysis, historical reconstruction, and so on.

The research territory covers the right-bank part of the Middle Dnipro region, including Cherkasy, the southern part of Kyiv, the eastern outskirts of Zhytomyr and Vinnytsia regions, as well as the northern outskirts of Kirovohrad region. The chronological scope of the study spans from the mid-19th to the first half of the 20th century.

The source base of the work includes the author's field materials collected in the Korsun-Shevchenkivskiy (2008), Kaniv, Cherkasy (2009) districts of Cherkasy region and in the Volodarsky district (2012) of Kyiv region. At the same time, to achieve the research goal, a considerable array of scientific literature and sources was involved, including the field research of contemporary Ukrainian scholar Zoia Hudchenko concerning folk construction on the right bank of the Middle Dnipro region.

Keywords: ethnology, traditional culture, Middle Dnipro region, construction technique, walls, frame, clay, wattle.

Вступ. Хоча традиційне житло Середньої Наддніпрянщини неодноразово було предметом дослідження учених, низка питань, які торкаються техніки та технології будівництва, залишались поза їхньою увагою. Власне це й визначає *актуальність* нашої розвідки. У роботі автор ставить перед собою *мету* з'ясувати особливості техніки та технології традиційного житлового будівництва (зокрема глиняного: каркасного та безкаркасного) на правобережній частині Середньої Наддніпрянщини. *Об'єктом* дослідження є народне житло, а *предметом* — техніка та технологія спорудження стін. *Методологічною основою* дослідження є принцип історизму в поєднанні з елементами структурно-функціонального аналізу та використання основних методів етнологічної науки: ретроспективного, типологічного, комплексного, історичної реконструкції тощо. *Територія дослідження* охоплює правобережну частину Середньої Наддніпрянщини у межах Черкаської, півдня Київської, південно-східних окраїн Житомирської, східних Вінницької, а також північних окраїн Кіровоградської областей¹. *Хронологічні межі* дослідження: середина XIX — перша половина XX ст.

Джерельною базою роботи стали польові матеріали автора, зібрані на теренах Корсунь-Шевченківського

(2008 р.), Канівського, Черкаського (2009 р.) р-нів Черкаської обл. та у Володарському (2012 р.) р-ні Київської обл. Водночас для досягнення мети дослідження залучений значний масив наукової літератури та джерел [1; 2; 3; 4; 5; 6], зокрема й польових досліджень сучасних українських дослідників Зої Гудченко та Сергія Довганя, які торкаються народного будівництва правобережжя Середньої Наддніпрянщини [7].

Основна частина. Відповідно до джерельних матеріалів, у першій половині — середині XIX ст. на півночі правобережжя Середньої Наддніпрянщини (у Васильківському, північних місцевостях Сквирського повітів) та на сході (Канівський, Черкаський та Чигиринський повіти) оселі будували з дерева («дерев'яна хата»). Причому у Васильківському та заліснених місцевостях Сквирського повітів превалювали будівлі зрубні (каркасно-дильовані траплялись рідше). Натомість у східній частині (Канівський, Черкаський та Чигиринський повіти) перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці. Винищення лісових масивів, які ще у першій половині XIX ст. займали значні території Київщини, призвело до дефіциту якісної будівельної деревини. Внаслідок того у кінці XIX — на початку XX ст. навіть у північній частині правобережжя Середньої Наддніпрянщини зрубні оселі споруджували рідше — перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці, яка в першій половині XX ст. стала тут панівною. Знову ж, на півдні та південному заході віддавна основною технікою була каркасна. Хоча тут зрідка траплялись й зрубні будівлі, основним конструктивним типом була хата-мазанка [8] (іл. 1).

Техніки та технології спорудження дерев'яних осель (зокрема, зрубних, каркасно-дильованих та будованих «в торч») розглядались нами в одній із попередніх публікацій [8], натомість у пропонованій розвідці мова піде про будівлі під час спорудження яких провідне місце займала глина (власне глиносолом'яна суміш) — так звана «хата мазанка».

На правобережжі Середньої Наддніпрянщини широко побутувала каркасна техніка, відома в науковій літературі як техніка «у переклад» (іл. 2). Здебільшого її тут, як і каркасно-дильовану, номінували терміном «в закидно» (с. Хильки КШ). Проте функціонували й інші термінологічні означення: «в перевал» (с. Деренківець, Квітки КШ), «через вальок» (с. Курилівка КШ), «в закидно з вальками»

¹ У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення (відповідно до адміністративного поділу до реформи 2021 р.): Київська обл. — Київ., Бориспільський р-н — Борис., Барішівський р-н — Бар., Богуславський р-н — Бог., Бороднянський р-н — Бород., Білоцерківський р-н — БЦ, Сквирський р-н — Сквир., Ставищенський р-н — Став., Володарський р-н — Володар., Макарівський р-н — Макар., Обухівський р-н — Обух., Переяслав-Хмельницький — ПХ, Яготинський р-н — Яг., Васильківський — Вас., Таращанський р-н — Таращ.; Черкаська обл. — Чер., Черкаський р-н — Черк., Чорнобаївський р-н — Чорн., Смілянський р-н — Сміл., Звенигородський р-н — Звен., Монастирищенський р-н — Мон., Корсунь-Шевченківський р-н — КШ., Канівський р-н — Кан., Христинівський р-н — Христ., Уманський р-н — Ум., Тальнівський р-н — Тал.; Житомирська обл. — Жит., Брусилівський р-н — Брус., Коростишівський — Корост.; Вінницька обл. — Він., Бершадського р-н — Берш., Теплицький р-н — Тепл., Погрибищенський р-н — Погриб.; Кіровоградська обл. — Кір., Світловодський р-н — Світл., Олександрівський р-н — Олекс., Гайворонський р-н — Гай., Новомиргородський р-н — Новомир., Знаменський р-н — Знам.

(с. Шандерівка КШ), «закидня під вальок» (с. Заріче КШ). Каркас таких будівель був цілковито таким, як і при використанні каркасно-дильованої техніки «в закидню»: дубові стовпи, оціп тощо. Стовпи («слупи», «сохи»), у бокових площинах яких попередньо вибирали поздовжні пази, вкопували у землю, монтували одинарний чи подвійний «оціп», встановлювали крокви та лати. Між «слупами» закидали дилі («делюки», «дилюки», «риглі»), але лише до половини висоти стіни. Відтак скликали «толоку мастити хату». «Дилюки» виймали із конструкції і складували біля відповідних стін. Неподалік від будівельного майданчика вимішували глину з соломою. Процес заповнення стін відбувався наступним способом: спершу вкладали дерев'яний диль, по ньому ішов шар (чи більше) глиносолом'яних вальків, відтак наступний диль — вальки і т. д. Вальки щільно утрамбовували кожним наступним дилем. Шари вальків укладали так, що їх краї закривали бокові площини дерев'яних «закиднин» («вальки з двох боків закиднин звисали»: с. Хильки КШ); краї вальків дещо загладжували руками (рухом зверху вниз). Кількість «риглів» у стіні могла бути різною. Скажімо у с. Ширмівка (Погриб. Він.) у стіну вкладали 9—12 «делюк» [7, с. 71], натомість у хаті 1856 р. зі с. Пугачівка (Тальн. Чер.) — лише чотири [7, с. 832]. Після того, як стіни «закинули» і вони впродовж якогось часу просохли, поверхні вирівнювали: замазували розчином глини з половиною та дрібною («побитою») соломою (с. Хильки). Відтак стіни гладили («шпарували») рідким розчином глини і піску (дві частини глини, одна частина піску: с. Хильки) і білили. Товщина такої стіни сягала приблизно 25 см (с. Хильки).

Будівлі споруджені у цій техніці відомі на більшій частині правобережжя (Корсунь-Шевченківський, Тальнівський, Уманський, Христинівський, Черкаський, Смілянський, Чигиринський р-ни Черкаської; Погрибищенський, Теплицький, Бершадський Вінницької областей тощо). Скажімо, відповідно до інформацій, на переломі ХІХ та ХХ ст. такі будівлі траплялись доволі часто у с. Козаче (Христ. Чер.). Це ж торкається й с. Мельниківці (Сміл. Чер.). Проте коли на півночі та північному сході (у зоні дерев'яного будівництва) хата «в переклад» була ознакою бідніших господарств, на південному заході так будували багатші селяни: «От у

Іл. 1. Хата початку ХХ ст. у с. Деренківець Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.

Іл. 2. Стіна, споруджена технікою «в переклад»

багатих людей — то хата робиться вилика... І в заміт закидають деревом кругом і забивають підвалки, що місять з глини іс соломою...» (с. Колодне Тал. Чер.) [3, с. 32]. Оселі, споруджені у такій техніці, обстежені дослідниками у низці населених пунктів: хати 1870 р. у с. Лісове [7, с. 831], 1856 р. у с. Пугачівка [7, с. 832] (Тал. Чер.), 1889 р. у с. Синиця [7, с. 833] (Уман. Чер.), 1861 р. та 1879 р. у с. Заячівка [7, с. 837] (Христ. Чер.). Побутовали вони і на Вінниччині: Джулінка, Флорине (Берш.) Мала Мочулка, Степанівка (Тепл.), Ширмівка (Погриб.) тощо [7, с. 9—11, 71—72].

На думку Ф. Вовка, «з будов на сохах», в Україні найбільш поширеними були «хати, плетені з лози та хворосту» [9, с. 100]. Такі оселі в минулому широко побутовали на Середній Наддніпрянщині (як на правобережжі, так і лівобережжі) [3, с. 31; 5, с. 358; 10, с. 98]. Домівки, стіни яких були виплете-

Іл. 3. Заповнення стіни господарської споруди горизонтальним плотом («лісою»); с. Мельники Канівського р-ну Черкаської обл.

ні з лози, відзначав тут Д. П. де ля Фліз (1854 р.): «Селянські житла Київської губернії [...] У деяких місцевостях, де бракує лісу, стіни будинку виплітають з лози або соломи, обмазують глиною і білять [...]» [2, с. 153]. Я. Маркович згадував про їх побутування тут ще у кінці XVIII ст. (1798 р.): «[...] дефіцит лісу замінюють вони застосуванням соломи, нехворощі (Полин звичайний. — Р. Р.), очерету і кізьяків, тобто висушеного гною. Житла свої будують з хворосту і обмазують глиною, так вміло, що здалеку [вони] видаються кам'яними» [11, с. 67].

Як і у інших регіонах України [12, с. 450—452; 13, с. 61; 14, с. 86; 15, с. 1483—1506], на правобережжі Середньої Наддніпрянщини побутувало декілька варіантів заповнення стін плотом. Скажімо у багатьох місцевостях відоме вертикальне городження. У такому випадку у стовпи каркаса задовбували кілька (переважно три) горизонтальних лат («глиці», «снози», «лати»), а поміж ними переплітали хмиз у вигляді вертикального (сторчового) плоту: «На шіснадцять стовпах по одні платві, чотири парі крокв. А низом закидано глищами та городяно хворостом; тіки по-під вікна закидано узаміт дубовим дерином... Мастяно глиною, місяною із тинням, а потім обмастяно білою глиною» (с. Колодисте Тал. Чер.) [3, с. 31]. Згадки про хати зі стінами «городженими плотом в торч» зафіксовані нами у Корсунь-Шевченківському р-ні Черкаської обл. (сс. Деренківець, Глушки, Заріче та ін.): «Колись давно були хати [...] стовпи, між ними три поперечки, городили плотом і закидали [глиносоломою]» (с. Де-

ренківець). Зазвичай такі оселі були притаманні для бідніших верств селянства: «В торч хати робили дуже бідні» (с. Заріче). Хати подібної конструкції відомі й на півночі Кіровоградщини (с. Каниж Новомир.). Проте, частіше такай пліт («городжений в торч (в торчі)», «торчова стіна») використовували у господарському будівництві (у «клунях», «повітках» для худоби: сс. Деренківець, Глушки, Заріче, Стеблів, Хильки, Корнилівка, Бровахи, Квітки, Глушки, Виграїв, Пішки, Моринці КШ). Глиці старались виготовляти з дуба чи акації, на пліт вживали лозу, вербу, «лізучку» (Вербу вушкату: с. Моринці КШ) граб, акацію, тощо. Слід зауважити, що вертикальне плетіння (городження «патиками нашторцак») з доволі товстих гілок лози, верби, граба, бука, акації чи навіть дуба відоме у житлобудівництві південних придністровських районів Поділля (Борщівський р-н Тернопільської; Камянець-Подільський, Новоушицький, Дунаєвський р-ни Хмельницької обл.) [12, с. 451; 13, с. 61], на Буковинському Поділлі [16, с. 281], а також на лівобережжі Середньої Наддніпрянщини [15, с. 1483—1506].

Натомість деінде, скажімо на Канівщині (с. Мельники), більш поширеним було заповнення стін горизонтальним плотом — «лісою» (іл. 3). У такому разі між стовпами каркаса встановлювали вертикальні кілки (переважно дубові), між якими заплітали горизонтальний пліт. Використання цієї техніки під час спорудження осель відоме у сс. Розумівка [7, с. 429] (Олександр.), Захарівка [7, с. 434], Нагірне [7, с. 437] (Світл.) на Кіровоградщині. У такому разі для «ліси» найчастіше використовували лозу (сс. Захарівка, Нагірне). З двох боків стіни таких осель виправляли грубим шаром глиносолом'яної суміші: спершу пліт закидали розчином глини з соломною: «Мишали глину з соломною, викачували вальки, кидали на стіну і трохи вигладжували»². Після «мазки», стіни впродовж двох-трьох тижнів (у залежності від погоди) сохли. Відтак їх «шпарували» («гладили») — вирівнювали поверхні розчином глини, полови і «кізьяка». І насамкінець стіни «віхтювали»³ («гладили»,

² Варто наголосити, що спершу закидали внутрішні стіни хати, а зовнішні — лише через декілька днів, тобто після того, як внутрішня закидка дещо просохла.

³ Для «віхтювання» використовували спеціальний «віхоть» — своєрідну ганчірку, яку виготовляли з клоччя конопель (сс. Попівка, Беркозівка Кан.).

«затирали»): затипали рідким розчином глини з до-
бавкою піску.

Інколи стіни робили комбінованими: житлове приміщення — «в закидку, а сіни і комора плетені по стовпах» (хата кінця ХІХ — початку ХХ ст. у с. Велика Вільшанка [7, с. 375] Васил. Київ.). Знову ж, траплялось (с. Мельники Кан. Чер.), що лозою заплітали лише внутрішні перегородки («перестенки»), а зовнішні стіни монтували «в закидню». У с. Хильки (КШ) таку конструкцію мали лише господарські прибудови при причілках хати — «ятки». Відповідно до матеріалів І. Фундуклея на правобережжі (Сквирський, Бердичівський, Чигиринський, Васильківський повіти) пліт широко використовували у господарському будівництві [1, с. 276—280] (іл. 3). Відомі такі споруди у Смілянському (с. Сунки), Уманському (с. Ятранівка) районах на Черкащині [7, с. 829, 835] тощо.

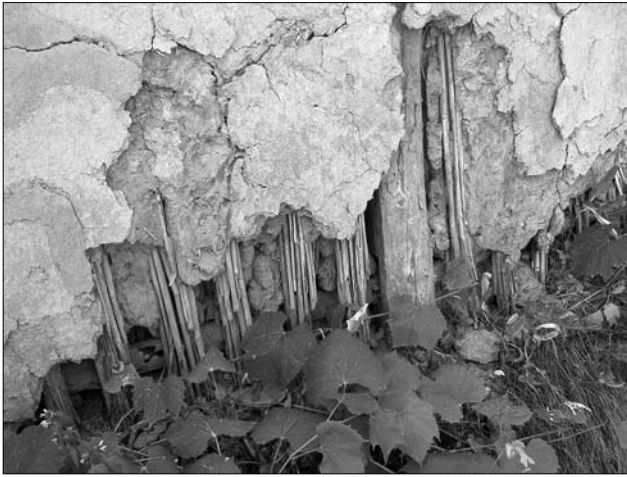
Не можна оминати увагою ще одну модифікацію стін з плоту. Зокрема Ф. Вовк відзначав: «Нам траплялося чути, що в деяких місцевостях стіни робили з подвійної ліски, а в проміжжя між лісками набивали якомога щільніше глину; глиною обмазували й ліски зовні, але на свої очі бачити таких плетених хат нам не довелося» [9, с. 100]. Оселі з такою модифікацією стін згадуються у джерелах середини ХІХ ст. на теренах лівобережжя: «В інших місцевостях плетень роблять у два ряди і вузький простір [між рядами] набивають глиною, вимішаною з соломою» (Полтавська губернія) [17, с. 25—26]. Згадок про подібні житлові споруди на теренах правобережжя не маємо, проте такі хліви («сараї») у першій половині ХІХ ст. (1852 р.) відзначав І. Фундуклей на пограниччі Полісся та Середньої Наддніпрянщини (південь Радомиського повіту). Автор зауважував, що «у місцевостях, де мало якісної деревини, на сараї використовують стовпи тонші, які називають *присошками*; замість дощатих стін простір між стовпами забивається колами чи плотом у два ряди, порожнину між цими рядами набивають гноєм, непридатною для годівлі [худоби] соломою та ін.» [1, с. 268]. Як відзначив дослідник, «такі сараї значно зручніші і тепліші для худоби, особливо для овець, ніж дощаті» [1, с. 268]. Подібні стіни у Васильківському повіті влаштовували у вівчарнях: «стіни роблять з двох плетнів в кожному простінку, на відствні $\frac{3}{4}$, інколи

Іл. 4. Заповнення стіни плотом з солом'яних перевесел; с. Моринці Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.

1 аришин, і пустий простір між ними набивається гноєм і соломою» [1, с. 273].

У першій половині — середині ХІХ ст., відповідно до матеріалів І. Фундуклея, на правобережжі побутував ще один конструктивний варіант хати-мазанки, яку дослідник номінував як «мазанка на кіллі». Як відзначав учений, у таких домівках простір між стовпами каркаса заповнювали «кіллям, вбитим у землю вертикально, обплетеним крученою соломою; відтак стіни зовні і всередині вкривали товстим шаром глини, вимішаної з гноєм, дрібною соломою чи половою, дбайливо вигладжували і вибілювали білою глиною» [1, с. 277] (іл. 4). Такі хати превалювали у безлісих Бердичівському, Уманському та Звенигородському повітах [1, с. 278]. Траплялись вони (поруч з іншими) й безлісих місцевостях Сквирського та Таращанського повітів [1, с. 277]. Оселі зі стінами, виплетеними з солом'яних дощатих стін простір між стовпами забивається колами чи плотом у два ряди, порожнину між цими рядами набивають гноєм, непридатною для годівлі [худоби] соломою та ін.» [1, с. 268]. Як відзначив дослідник, «такі сараї значно зручніші і тепліші для худоби, особливо для овець, ніж дощаті» [1, с. 268]. Подібні стіни у Васильківському повіті влаштовували у вівчарнях: «стіни роблять з двох плетнів в кожному простінку, на відствні $\frac{3}{4}$, інколи

Іл. 5. Стіна з пучків очерету: с. Ковалі Канівського р-ну Черкаської обл.

з соломи [стіни] зовні і зсередини обмазують товстою верствою глини, змішаної з кізяком, найкраще овечим. Цей спосіб будування має назву *скрутновання...*». Водночас автор відзначав, що таких хат (станом на кінець XIX — початок XX ст.) будують уже не багато. Щоправда, відповідно до його відомостей, у цей період вони ще доволі часто траплялись на півдні Поділля, у Бесарабії та де-не-де на Херсонщині [9, с. 100]. Це підтверджують й матеріали П. Чубинського (друга половина XIX ст.): «[...] де ж нема лісу, як наприклад, в південній частині Подільської губернії і в Хотинському повіті Бесарабської області, там хати роблять плетневі, переважно з соломи». У таких спорудах («мазанках») по периметру стіни встановлювали кілки, між якими на зразок плоту городили солом'яними «крутеньями» і з двох боків «вмазували товстим шаром глини» [18, с. 381]. Відповідно до матеріалів Ф. Вовка на Херсонщині житла такої модифікації відомі вже з перелому XVII—XVIII ст. [9, с. 100]. Знову ж, необхідно відзначити, що подібна конструкція стін (довгі на ціле стебло соломи, викрученої у глині, «вальки», заплетені між вертикальним кіллям) ще у кінці XIX — першій половині XX ст. була панівною на Опіллі [14, с. 79—106].

Для заповнення каркасу стін на правобережжі Середньої Наддніпрянщини використовували й очерет. Передовсім це торкається південних, особливо придніпровських районів [6, с. 170]. Широке використання очерету відоме на півночі Кіровоградської області (сс. Хашувате Гай.; Каніж Новомир.; Захарівка, Нагірне, Серебряне Світл.) [7, с. 416, 427,

434, 437, 440]. У північних придніпровських районах правобережжя така модифікація стін траплялась доволі рідко. Скажімо, на правобережжі Канівського району з обстежених нами більше як двадцяти населених пунктів, її побутування (поряд з іншими техніками) виявлено лише в одному селі Ковалі (іл. 5).

Як і в попередніх випадках, основою каркасу таких будівель були вкопані у землю стовпи («сохи», «слупи», «стовпи»), які зверху зв'язував «ощіп». Відтак «свердлили у стовпах діри і глицювали», тобто в отвори, висвердлені у бокових площинах стовпів на певній віддалі одна від одної вставляли 2—4 (с. Нагірне [7, с. 437] Світл. Кір.) горизонтальні дубові деревини («глиці», «перепонки», «поперечки», «перемички», «лаги», «сліси»): с. Каніж [7, с. 427] (Новомир. Кір.). До «глиць» прив'язували вертикально встановлені «кулі» очерету. Найбільш поширеним (сс. Каніж Новомир., Захарівка, Нагірне Світл. Кір.) був варіант заповнення стін, описаний Ф. Вовком: «Очерет зв'язують у тонкі пучки та прив'язують як зсередини, так і ззовні до так званих *глиць*, де бто поперечних *лат*, встановлених між сохами, і роблять це з таким розрахунком, щоб кожен пучок з одного боку припадав на проміжжя між двома пучками з другого боку (тобто в розбіжку. — Р. Р.), щоб не було порожніх місць» [9, с. 100]. У с. Хашувате [7, с. 417] (Гай. Кір.) респонденти згадують інший спосіб — переплітання очерету поміж горизонтальними «глищами», який М. Русов відзначав на Полтавщині [10, с. 98]. Як і у попередніх випадках очеретяні стіни з обох боків закидали вальками («накидали глиною») і мазали сумішшю глини з «кінським кізяком». У с. Захарівка [7, с. 434] (Світл. Кір.) після того, як стіни побілили і вони висохли, їх змащували розчином у воді молоком (на відро води ішла літра або дві молока). Цей розчин називали «піспа» («стіни вапіспували»). По «піспі» стіни знову білили: «Як попіспували вона (стіна. — Р. Р.) аж блищить. — як дощ іде не облізе вже глина, бо вона була по піспі» (с. Захарівка) [7, с. 434].

Відповідно до матеріалів Т. Косміної, у кінці XIX — на початку XX ст. у південних районах правобережжя Середньої Наддніпрянщини побутувала й безкаркасна техніка спорудження стін з глиносолом'яних «вальків», «саману» чи «сирівки», які укладали на глиняному розчині [6, с. 171]. У цей

період таку ж техніку для спорудження «глиняних чи земляних» хат використовували й мешканці лівобережжя в окремих повітах Полтавщини (район їх розповсюдження займав частину Хорольського, Миргородського та Константиноградського повітів) [10, с. 99—100]. Безкаркасна техніка, очевидно, поширилась на терени Середньої Наддніпрянщини з півдня. Зокрема, як відзначав Ф. Вовк, глинобитні хати були притаманними для усїєї степової частини України: «Глиняні хати поширені на цілому півдні України, від Чорного моря до Північної Катеринославщини та Херсонщини» [9, с. 97]. Учений також відзначав, що їх стіни складали з «вальків» («плискуваті циліндричні шматки глини») чи «саману» («лимпачу») [9, с. 98]. Хати із глинобитними (викладеними шарами з «великих шматків» суміші глини, гною та соломи) чи складеними з «лампача» стінами у другій половині ХІХ ст. були найбільш поширеним конструктивним типом у Катеринославській губернії [19, с. 28]. Водночас на півдні Херсонської губернії, аналогічні споруди згадуються уже в джерелах середини ХІХ ст. (1863 р.): «На півдні губернії, особливо в місцевостях віддалених від Дніпра і Дністра, крім даху, селяни все будують з земляного кірпіча. Розчиняють глину чи землю, вимішують її з соломою. Відтак у формах формують кірпічі» [20, с. 502]. Про давність традиції безкаркасних валькованих стін у південних місцевостях засвідчує збудована «таким способом *русинська* церква в Тульчі (Добруджа), побудову якої відносять до кінця ХVІІІ ст.» [9, с. 98].

Однак, глинобитні хати входили у побут населення Середньої Наддніпрянщини доволі діахронно і з різною інтенсивністю (навіть у сусідніх селах). Однією з найдавніших модифікацій глинобитної хати вважається «хата з вальків» («валькована хата», «мурована хата») (іл. 6). Як уже відзначалось, у південних районах правобережжя Середньої Наддніпрянщини ця техніка поступово входить у побут селян лише на переломі ХІХ—ХХ ст. Скажімо на півдні колишнього Звенигородського повіту (с. Колодисте Тальн. Чер.) у 1905—1906 рр. була лише одна хата «мурована» з глини. Натомість у сусідньому с. Глубічок (Тальн. Чер.) їх уже було більше: «... у Глубічку! — ви де побачете де дирив'яна хата робиться? Але то на сміх не побачете! Все, де ни подивись, то все муровані з глини... Я цієї висни налічив, що в Глубічку мурується з глини цілих тринадцять хат...»

Іл. 6. Монолітна стіна з вальків

[3, с. 34]. Щоправда окремі оселі такої конструкції траплялись у південних районах правобережжя уже в середині — третій чверті ХІХ ст. Зокрема З. Гудченко у с. Тарасівка (Звен. Чер.) обстежила попівську хату 1860 р. зі стінами «мурованими з глини, яка стояла на кам'яному майданчику». По кутах і у місцях перехрещування стін були влаштовані глиняні пілястри [7, с. 824]. Такої ж конструкції (з глинобитними стінами) хата другої половини ХІХ ст. була виявлена нею у с. Медведівка [7, с. 844] (Чигир. Чер.). Знову ж у багатьох місцевостях хати биті з «вальків» поширились тільки у 1920-х рр. — «за Радянської влади» (сс. Заріче, Хильки КШ; Мельники Кан.; Ятранівка [7, с. 834] Уман. тощо); в інших — лише після Другої світової війни (сс. Стеблів КШ; Беркозівка Кан.).

Давніше глинобитні хати споруджували без жодного фундаменту (сс. Мельники Кан., Ятранівка [7, с. 834] Уман. Чер.; Розумівка [7, с. 429] Олек. Кір.; Флорине [7, с. 12] Берш. Він.): «Колись підмурка не робили. Підмурки почали робити після війни» (с. Ятранівка [7, с. 834]). У с. Флорине (Берш. Він.) респонденти відзначають, що багатше населення влаштовувало фундаменти вже у міжвоєнний період, і лише починаючи з 1950-х рр. так почали будувати усі [7, с. 12].

Для спорудження глинобитної валькованої хати, як і загалом для глиняних робіт, скликали толоку (на

неї сходилось до 100 чоловік). Спершу розрівнювали будівельний майданчик і майстер робив розмітку. По периметру майбутньої споруди він вбивав кілки у два ряди (відстань між рядами кілків дорівнювала товщині стіни) і натягував шнури. Товщина такої стіни сягала 40—50 см: у хаті 1860 р. зі с. Тарасівка (Звен. Чер.) вона дорівнювала 50 см [7, с. 824]; у хаті другої половини ХІХ ст. зі с. Медведівка (Чигир. Чер.) — 43 см (товщина внутрішніх перегородок — 27 см) [7, с. 844]. Знову ж у с. Ятранівка (Уман. Чер.) вважали, що ширина стіни повинна бути не більше як 40 см [7, с. 834]. Слід зауважити, що місцями, як і на Полтавщині [10, с. 99, 100], для кращої стійкості, основа стіни робиться ширшою від верхньої частини. Зокрема у с. Квітки (КШ) у давніших оселях при основі товщина стін сягала 80 см, а верхньої частини — 40—50 см.

Спершу виготовляли «вальки» («чамур»: с. Розумівка Олекс. Кір.). Ось як це відбувалось у с. Колодисте (Тальн. Чер.): «Ну маститься так. Викопає глини де-нібудь коло хати близенько, от накидав з ями глини цілу купу, тоді розгорнув ту глину, привіз цілу бочку води. Розвів ту глину з водою. Тоді завів пару коний, замів ту глину, насипав колосу пшеничного, а як нима — дрібненької соломи, та знов місити... А тоді ліпити» [3, с. 34]. Більш докладно цей процес описав Ф. Вовк: «[...] для їх спорудження вичищають невеликий простір землі, прокопують ґрунт до глини, потім глину роздроблюють, наливають на неї води та місять її ногами або кінями, пускаючи їх топтатись по глині; до глини додають солом'яної січки або полови. Коли таким способом витвориться вже досить чіпка маса, з неї роблять руками *вальки*, себто пліскуваті циліндричні шматки глини і з них зараз же ліплять стіни, накладаючи вальки один на одного, утоптуючи їх та вирівнюючи іноді дощечкою» [9, с. 98].

Готові «вальки» розкладали навколо майбутньої будівлі: «Вироблені вальки складали в такі стоси навколо хати. Хазяї подавали, а майстер клав у стіну» (с. Джулінка Берш. Він.) [7, с. 9, 10], «Жінки робили вальки, а мужики з тих вальків мурували стіни» (с. Ятранівка Уман. Чер.) [7, с. 834], «Жінки, дівчата місили вальки... жінки крутили вальки і майстрові підносили, а він гнав глиняну хату» (с. Флорине Берш. Він.) [7, с. 12]. Вальки укладали шарами: по ширині на один шар (у стіні завширшки 40—

50 см) ішло три ряди вальків. Кожний наступний шар укладали з нахилом у протилежний бік («сосонкою», «кіскою»): «Вальки ложили “сосонкою”: ряд (шар з нахилом. — Р. Р.) в один бік, ряд — у другий» (с. Ятранівка Уман. Чер.) [7, с. 834].

За один раз стіни викладали на висоту не більше 50—60 см: «Шнур натягують і ложать 60 см — не більше... Як робили з вальків — утрамбовували вручну, то не може цілий метр бути» (с. Ятранівка Уман. Чер.) [7, с. 834]. Впродовж двох-трьох тижнів (в залежності від погодних умов) стіна підсихала. Відтак шнур на кілках піднімали і кладку продовжували: «Підвівши таким способом стіни на $\frac{1}{2}$ чи $\frac{3}{4}$ аршина, дають їм висхнути, а потім ставлять далі на таку саму височінь» [9, с. 98], «Клади кілька шарів вальків — сохло, потім знову кілька шарів вальків і т. д.» (с. Мельники Кан. Чер.), «З вальків [стіну клади] потрошки, виведе трошки стіни, підсохне — тоді далі» (с. Червона Кам'янка [9, с. 430] Олекс. Кір.). Кожного разу для продовження спорудження стіни скликали толоку. Скажімо у с. Мельники (Кан. Чер.) відзначають, що для зведення таких стін «толоку скликали чотири рази».

Коли стіни були виведені до потрібної висоти їх дещо протісували сокирами чи лопатами: «Тоді обігнав, вальки обрубав» (с. Флорине Берш. Він.) [7, с. 12]. Після того як стіни підсохли на них укладали «ощепини», «сволоки», монтували крокви (с. Мельники, Беркозівка Кан.). Під ощепини на стіну, з антикорозійних міркувань, місцями настеляли мох: «Проміжки між глиною і деревом прокладали мохом, щоб дерево не псувалось» (с. Велика Севастіанівка Христ. Чер.) [7, с. 836] Місцями по кутах, перехрестях стін, у місцях вікон та дверей вкопували «слупи» (траплялось, що приблизно посередині висоти стіни (під вікнами. — Р. Р.) укладали ще горизонтальний пояс з дерева — «ригель» (с. Джулінка [7, с. 9, 10] Берш. Він.).

Будували тут також хати з «саману» («лампачу»), тобто з великих (приблизно 40—50 x 20—25 x 20—25 см) цеглин видовженої кубічної форми, які виготовляли у дерев'яних формах: глину вимішували з водою, січеною соломою і половиною, туго наклали у форми та добре висушували на повітрі. Як зазначають у с. Велика Севастіанівка (Хрис. Чер.), для цього «брали тільки житню соломку, бо пшенична крихка і скоро трухлявіла» [7, с. 836]. Для виго-

товлення саману теж скликали толоку. Давніше, як і у попередньому випадку, фундаментів не робили, проте траплялись будівлі на кам'яному фундаменті (с. Захарівка [7, с. 434] Світл. Кір.). Спорудження стін починали з розбивки розмірів будівлі та натягування шнурів (Серебряне [7, с. 440] Світл. Кір.). Лампач ложили на розчині глини з піском (с. Захарівка [7, с. 434] Світл. Кір.). У зазначеній місцевості саманні хати появились приблизно у той же час, що й безкаркасні хати з вальків — де у міжвоєнний період (с. Захарівка [7, с. 434], Світл., Червона Кам'янка [7, с. 434] Олек. Кір.; Сахнівка, Стеблів Хильки КШ Чер.), де — у 50—60-х рр. ХХ ст. (с. Яцьки [7, с. 430] Васил. Київ.).

Ще однією модифікацією безкаркасної (битої з глини) хати була так звана «топтана хата». Відповідно до наших матеріалів на основній території правобережжя Середньої Наддніпрянщини ця техніка поширилась лише у післявоєнний період — у 1950—1960-х рр. (с. Колодне [7, с. 832], Ладижинці [7, с. 834] Уман.; Сахнівка, Стеблів, Деренківець, Кірове, Заріче, Квітки КШ; Мошни Черк.; Полствин Кан. Черк.; Лобачів Волод. Київ.).

Для будівництва «топтані хати» («топтати хату») теж скликали «толоку», яка була найбільш велелюдною (приходило від 30—50 — до 100 чоловік). Спеціальних фундаментів здебільшого не влаштовували. Спершу вирівнювали ділянку, розбивали план хати та влаштовували опалубку. По периметру майбутньої споруди в землю у два ряди вкопували високі коли, децю вищі від майбутньої стіни («стойки»: Деренківець КШ). У верхній частині пари стовпів скріплювали дошками чи планками: «Стовпи вкопували в землю, зверху скріплювали досками» (с. Сахнівка КШ). Відстань між рядами колів сягала 60 см, крок між ними — 1,5—2 м. З внутрішнього боку майбутньої стіни уздовж колів встановлювали опалубку з дощок на висоту 50—60 см (старались щоб таку ширину мала одна дошка, в іншому випадку монтували щит з двох-трьох деревин).

Спочатку, як і в попередніх випадках, робили «тугий заміс» («грасу») глини з добавкою полови чи січеної соломи. Однак вальків уже не крутили, а добре вимішаний розчин підвозили тачками до будівельного майданчика, закидали в опалубку і добре витоптували ногами (с. Кірове КШ). Коли стіну вбили до верхнього рівня опалубки, останню «піднімали»,

давши стіні кілька днів просохнути. Цю операцію повторювали кілька разів, аж до повного завершення стін по висоті. Як закінчили «топтати» зовнішні стіни, кілки і верхні дошки опалубки не знімали, щоб «стіни не повело». Необхідно відзначити, що у процесі вбивання стін залишали лише дверні отвори (відділяючи їх від стін опалубкою), на вікна отворів не влаштовували. Коли стіни добре висохли, верхні дошки опалубки та кілки знімали і добре загостреною лопатою рівняли («обчухрували») стіни. Тоді ж у стінах «випилювали» віконні отвори. Відтак встановлювали «ощепини», сволоки, крокви, вставляли дверні і віконні «коробки». Після влаштування конструкцій стелі та покриття даху, стіни «мазали» (тинькували).

У 1950—1960-х рр. поширилась й інша технологія спорудження топтані хати, стіни якої витоптували з рідкої глини і мервленої соломи. Частіше хату з такою модифікацією стін називали — «лита хата» чи «хата-литка» (с. Бровахи, Заріче КШ, Захарівка, Серебряне [7, с. 434, 440] Світл. Кір.). У с. Захарівка (Світл. Кір.) першу називали «валерна хата», а другу — «лита хата» [7, с. 434]. Під час її спорудження, як і в попередньому випадку, спершу влаштовували опалубку. Відтак зовні від опалубки вкопували доволі глибоку (1,5 м) яму (чи дві-чотири), засипали туди глину, заливали воду і довгими палицями добре вимішували: «Душ 10 стає і таке рідке болото колотять. Роблять опалубку, накладають туди солому, добре її натоптують, а тоді лиють рідку глину, добре натоптують, щоб вона добре проникла у цю солому» с. Захарівка (Світл. Кір.) [7, с. 434], «Литі хати... Робили опалубку, кидали солому, лили глину і баби чи діти топтали ногами» (с. Заріче КШ), «Топтана хата... Глину на хату топтали... Потім [влаштовували] опалубку з досок, туди кидали мервлену солому і заливали жижею з глини. Баби ходили і топтали.. Опалубку піднімали і стіни сушили. На вікна і двері залишали тимчасові лутки. Потім, як висохло (через три місяці), ці лутки вибивали і ставили вже капітальні лутки» (с. Сахнівка КШ), «Топтана хата... в опалубку накидали соломи лили глини і топтали, потім знов солома, лили глину і топтали [і т. д.]» (с. Бровахи КШ), «Топтані хати... В опалубку накидають соломи, лиють глину і жінки топчуть, потім знов шар соломи,

глина і топчуть» (с. Заріче КШ). В усіх конструктивних варіантах безкаркасних хат, подібно як й інших хат-мазанок, стіни тинькували у два етапи: спершу «шпарували», а відтак — «віхтювали».

У нижній частині зовнішніх стін оселі завжди влаштовували «присьбу» («присьби»). Давніше вона оточувала домівку з усіх боків. Присьби робили доволі широкими та високими (40—50 х 40—50 см: с. Деренківець КШ). Скажімо у хаті першої половини ХІХ ст. зі с. Попівка (Звен. Чер.), обстеженій З. Гудченко, ширина присьби сягала 50 см (на затильній стіні — лише 25—30 см) [7, с. 824]. Присьбу зазвичай викладали (вбивали) з глиносолом'яних «вальків» і виправляли таким же способом, що й стіни (сс. Прохорівка, Курилівка Кан.). Проте в окремих випадках траплялась децю відмінна її конструкція: влаштовували підпірну стінку з дощок чи плоту, а простір між нею і стіною набивали тими ж «вальками» (с. Хильки КШ) чи просто глиносолом'яною сумішшю (с. Деренківець КШ).

Зовнішні (як і внутрішні) стіни завжди забілювали «білою глиною», натомість «присьбу» зазвичай підводили кольором — «жовтою (рудною) глиною» («Навколо хати робили присьби. Їх підводили рудною глиною»: с. Беркозівка Канів) чи (частіше) — «червоною» («Зовні і всередині знизу хату підводили червоною глиною»: с. Курилівка Кан.; «В хатах стіни білі, присьба — червона»: с. Хильки КШ; «Хату білили білою глиною, а присьби підводили червоною глиною»: с. Заріче КШ). Інколи для цього використовували два кольори: («На стіни була біла глина, знизу — червона смуга і низ (присьба. — Р. Р.) жовтий»: с. Хильки КШ). Знову ж зчаста коров'ячим кіз'яком чи «рудною» глиною мастили усю тильну стіну: «[...] задню стіну робили коричневим — коров'ячим кіз'яком — розвели його. Було що тильна стіна хати була руда» (с. Захарівка Світл. Кір.) [7, с. 434]. Червоним кольором часто обволили й навколо вікон та дверей. Давніше зовнішні та внутрішні стіни декорували розписами, проте розгляд цього питання виходить поза рамки нашого дослідження.

«Долівка» («діл», «діль», «диль») завжди була глиняною (лише у коморах дерев'яних хат інколи влаштовували дерев'яний настил: хати ХІХ ст. у с. Шевченкове Звен., 1903 р. у с. Хрещатик Черк. Чер.) [7, с. 825, 839]. Зазвичай «діл» теж вбивали

з глиносолом'яних «вальків» (сс. Хильки, Виграїв, Завадівка, Стеблів КШ): «Діл робили — вбивали вальки» (с. Виграїв), «Діль виложували вальками з глини; глину місили з дрібною половиною, соломою-січкою» (с. Стеблів). Спершу поверхню землі у приміщенні перекопували, вирівнювали і вбивали. Відтак накладали шар «вальків», які добре витоптували: «Діл: вбивали вальки на землі і топтали» (с. Завадівка), «Долівку накінець валькували — збивали праником» (с. Яблунів Кан.). Інколи перед укладанням «вальків» поверхню вбитого ґрунту встеляли соломною: «Діл (діль)... Місять глину з соломною і товчуть (декотрі під це... під низ стелили трохи соломи); по соломі вкидали вальки, а потім вбивали» (с. Деренківець КШ). Зверху «діл» виправляли, подібно як і стіни: «Діл вимазували вальками, а потім шпарували глиною з кіз'яком (або з половиною-тирсою)» (с. Черепин КШ), «Діл: втрамбували землю, накидали вальки. Потім (як вже підсохне) хазяїн ще посипає половиною і вбивають» (с. Квітки КШ). Траплялось, що шар такої виправи сягав 10 см: «Діл вбивали глиною де-сять сантиметрів» (с. Мошни Черк. Чер.).

Зазвичай валькуванням долівки завершували глиняні роботи (спершу валькували стелю, відтак стіни, і накінець — долівку), лише у с. Беркозівка (Кан.) фіксуємо локальний звичай починати «мазку» хати з долівки: «Мазку починають з долівки, потім — стіни, потім — стеля. Перший вальок (як на долівку, так на стіни і на стелю) кладе хазяйка. В перший вальок клали гроші» (с. Беркозівка). Наголосими, що перший вальок завжди вкладали у південно-східному куті: «Вальки на стіни і на діл завжди починали мазать з покуті» (с. Квітки КШ).

Долівку зверху змащували рідким розчином глини і «коров'яка» («коров'ячого кіз'яка») (с. Хильки КШ, Попівка Кан.). Зчаста навколо попід стінами її обрамлювали червоною смугою: «Діл мастили кожної суботи коров'ячим кіз'яком з водичкою, а попід стінкою підводили червоним» (с. Попівка Кан.), «Всередині хати долівка жовта, а навколо на половину метра мастять рудною глиною. На землю — глина з коров'ячим кіз'яком — щоб не витиралася глина» (с. Полствин Кан.), «Долівку мастили рудною глиною... знизу хату всередині підводили червоною глиною» (с. Курилівка

Кан.). Вколи долівку оздоблювали більш вигадливо. Скажімо в обстеженій З. Гудченко оселі 1870 р. зі с. Лісове (Тал. Чер.) «хата мала долівку помальовану клітинами 5 х 5 см, жовтого, зеленого і вишневого кольорів» [7, с. 831]. Дбайливі господині кожної суботи долівку «змащували кізяками» (сс. Корнилівка КШ, Попівка, Сушки Кан.). Зчасти «діль стелили соломою... раз на тиждень її вимітали» (с. Сахнівка КШ).

Висновки. Отже викладений та проаналізований матеріал дає можливість зробити наступні висновки.

У першій половині — в середині ХІХ ст. на півночі (у Васильківському, північних місцевостях Сквирського повітів) та на сході (Канівський, Черкаський, Чигиринський повіти) правобережжя Середньої Наддніпрянщини оселі будували з дерева («дерев'яна хата») у зрубній та каркасно-дильованій техніках. У Васильківському та заліснених місцевостях Сквирського повітів превалювали будівлі зрубні (каркасно-дильовані траплялись рідше). Натомість у східній частині (Канівський, Черкаський та Чигиринський повіти) перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці. Винищення лісових масивів, які ще у першій половині ХІХ ст. займали значні території Київщини, призвело до дефіциту якісної будівельної деревини, унаслідок чого у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. навіть у північній частині правобережжя Середньої Наддніпрянщини зрубні оселі споруджували рідше, — перевагу віддавали каркасно-дильованій техніці, яка у першій половині ХХ ст. стала тут панівною.

Знову ж, на півдні та південному заході основною технікою була каркасна (із заповненням стін глиновальками, плотом тощо). Щоправда, тут, у зоні каркасного будівництва (Звенигородський, Лисянський, Маньківський, Смілянський, Тальнівський, Монастирищенський р-ни (Чер.), Богуславський, Рокитнівський р-ни (Київ.) та ін.) також траплялись оселі зрубної конструкції («в зруб», «в замки», «в замок»). Проте тут їх зазвичай було не багато: у середині — в другій половині ХІХ зрубна хата у цих місцевостях була притаманна тільки для заможних верств населення.

На зазначених теренах найбільш поширеною була каркасна техніка, відома в науковій літературі як техніка «у переклад» (місцеві назви: «в за-

кидню», «в закидню з вальками», «закидня під вальок», «в перевал», «через вальок»). Каркас таких будівель був цілковито таким, як і при використанні каркасно-дильованої техніки «в закидню»: дубові стовпи (у бокових площинах яких попередньо вибирали поздовжні пази), оціп тощо. Заповнення стін відбувалося наступним способом: спершу вкладали дерев'яний диль, по ньому клали шар (чи більше) глиносолом'яних вальків, відтак наступний диль — вальки і т. д.

Вже з кінця ХVІІІ ст. широко відомі тут каркасні будівлі, простір між стовпами каркаса у яких був заплетений вертикальним чи горизонтальним плотом з лози. Пліт з обох боків закидали глиносоломою, вирівнювали та загладжували глиною.

У першій половині — в середині ХІХ ст. на правобережжі побутовув ще один конструктивний варіант хати-мазанки, яку дослідники номінують як «мазанка на кіллі». У цьому випадку простір між стовпами каркаса заповнювали вертикальним кіллям, між яким заплітали довгі солом'яні перевесла. Відтак стіни виправляли глиносолом'яною сумішшю так, як і в попередньому випадку.

У південних та придніпровських районах для заповнення каркасу стін використовували очерет. Зокрема широке використання очерету відоме на півночі Кіровоградської області. Знову ж, у північних придніпровських районах правобережжя така модифікація стін траплялась доволі рідко.

У південних районах правобережжя Середньої Наддніпрянщини побутовувала й безкаркасна техніка спорудження стін з глиносолом'яних «вальків», «саману» чи «сирівки», які укладали на глиняному розчині. Однак глинобитні хати входили у побут населення Середньої Наддніпрянщини доволі діахронно і з різною інтенсивністю. Хоча найдавніші згадки про них у південних районах правобережжя походять уже з середини — третьої чверті ХІХ ст., у багатьох місцевостях хати биті з «вальків» поширились тільки у 1920-х рр. Вальки укладали шарами: по ширині на один шар ішло три ряди вальків. Кожний наступний шар укладали з нахилом у протилежний бік («сосонкою», «кіскою»). Будували тут також хати з «саману» («лампачу»), тобто з великих (приблизно 40—50 х 20—25 х 20—25 см) цеглин видовженої кубічної форми, які виготовляли у дерев'яних формах.

У післявоєнний період (1950—1960-ті рр.) поширилися глинобитні безкаркасні оселі децю іншої модифікації: «топтана хата» та «лита хата». Під час їх спорудження спершу влаштували опалубку з дощок. У першому випадку виміщували доволі густий «заміс» («грасу») глини з добавкою полови чи січеної соломи, закидали його в опалубку й добре втолювали ногами. Натомість під час спорудження «литої хати» використовували з рідкий розчин глини: в опалубку закидали шар соломи-мерви, заливали розчин глини і топтали.

1. Фундуклей И. *Статистическое описание Киевской губернии*. СПб.: В типографии министерства внутренних дѣлъ, 1852. Ч. I. 549 с.
2. Де ля Флиз Д.П. *Альбоми*. Редкол. Г. Боряк, Я. Дашкевич та ін. Київ: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. Т. 2. 687 с.
3. Кримський А. *Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного*. Київ, 1930. Ч. 1. Вип. 1. 434 с.
4. Грушевський М. *З життя селян на Чигиринщині*. Прим. М. Кучеренка. *Пам'ятки України: історія і культура*. 2002. № 2. С. 127—135.
5. Свирида Р. *Традиції народного будівництва. Шевченківський край*. Київ, 2009. С. 350—363.
6. Косміна Т.В. Традиції та інновації в архітектурі народного Києва та Київщини. *Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність*. Київ: Наукова думка, 1986. С. 157—200.
7. *Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів*. Т. 9. *Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання*. Голов. ред. Г.Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М.Т.Рильського. Київ, 2020. 944 с.: іл.
8. Радович Р. Техніка та технологія спорудження стін житла на правобережжі Середньої Наддніпрянщини (Частина 1. Дерев'яна хата). *Народознавчі зошити*. 2025. № 4. С. 277—292.
9. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу. *Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво, 1995. С. 39—218.
10. Русов М.А. Поселення і постройкі крест'янь Полтавської губернії. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков: Печатное дѣло, 1902. Т. XIII. С. 72—120. (Труды Харьковского предварительнаго комитета по устройству XII археологического съезда. Т. II. Ч. I—II).
11. Марковичъ Я. *Записки о Малороссіи ея жителейъ и произведеніяхъ*. СПб.: при Губернскомъ правленіи, 1798. Ч. 1. 103 с.
12. Радович Р. Традиційне житло українців південного Поділля другої половини ХІХ — початку ХХ століт-

тя: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 45. С. 437—462.

13. Радович Р. Сільське житло кінця ХІХ — початку ХХ ст. на півдні Поділля (за матеріалами Борщівського р-ну). *Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник*. Борщів: Джерело, 1996. Вип. VIII. С. 58—66.
14. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини ХІХ — початку ХХ століть. *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 1995. Т. ССXXX. С. 79—106.
15. Радович Р. Техніка та технологія спорудження стін житла на Золотоніщині (у контексті житло будівельної культури лівобережжя Середньої Наддніпрянщини). *Народознавчі зошити*. 2021. № 6. С. 1483—1506.
16. Радович Р. Традиційне житло Буковинського Поділля другої половини ХІХ — початку ХХ ст. *Народознавчі зошити*. 2020. № 2. С. 277—292.
17. [Б. а.] Бытъ Малорусскаго крест'янина (преимущественно въ Полтавской губерніи). *Этнографическій сборникъ издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ*. СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1858. Вып. III. С. 19—46.
18. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русскимъ Географическимъ обществомъ Юго-Западного отдела*. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 339—606.
19. Бабенко В.А. *Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края*. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2013. 152 с.
20. Шмидтъ А. *Матеріали для географіи и статистики Россіи собранные офицерами генерального штаба*. Херсонская губернія. Ч. I. Санктпетербургъ, 1863. 601 с.

REFERENCES

- Fundukley, I. (1852). *Statistical description of the Kiev province (Part 1)*. SPb: In printing houses of the Ministry of Internal Affairs [in Russian].
- De la Flies, D.P., Boryak, H., & Dashkevich, Ya. (1999). *Albums (Vol. 2)*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Krymskyi, A. (1930). *Zvenyhorodschyna. Shevchenko's homeland from an ethnographic and dialectological perspective (Part 1, issue 1)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (2002) From the life of peasants in the Chihyryn region. *Sights of Ukraine: history and culture*, 2, 127—135 [in Ukrainian].
- Svyryda, R. (2009). *Traditions of folk construction. Shevchenkivskiyi region (Pp. 350—363)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kosmyna, T. (1986). Traditions and innovations in the architecture of the people's of Kyiv and Kyiv Region. *Ethnography*

- of Kyiv and Kyiv Region: Traditions and Modernity (Рр. 157—200) Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- (2020). *Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials. People's housing culture. Ecology and organization of habitat* (Vol. 9) [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2025). Techniques and technology for constructing walls of dwellings on the right bank of the Middle Dnipro region (Part 1: Wooden House). *The Ethnology notebooks*, 4, 277—292 [in Ukrainian].
- Vovk, H.v.(1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. In: Vovk, H.v. *Studies on Ukrainian ethnography and anthropology* (Рр. 39—218). Kiev: Art [in Ukrainian].
- Rusov, M.A. (1902). Settlements and buildings of peasants in the Poltava province. *Collection of the Kharkov Historical and Philological Society* (Vol. 13). Kharkov: Pechatnoe Dilo [in Russian].
- Markovich, J. (1798). *Notes on Malorossiya, its inhabitants and products* (Part 1). SPb.: under the Provincial Board [in Russian].
- Radovych, R. (2010). Traditional housing of Ukrainians in the southern part of Podillya in the second half of the 19th — beginning of the 20th centuries: structural and technological aspect (based on materials of the Khmelnytsky region). *Bulletin of the University of Lviv. Series Historical* (Vol. 45, pp. 437—462). Lviv: Lviv National University I. Franko [in Ukrainian].
- Radovych, R. (1996). Rural housing of the late 19 — early 20 centuries in the south of Podillya (based on materials from Borshchiv district). *Chronicle of Borshchivshchyna: Historical and Local Studies Collection* (Issue VIII, pp. 58—66). Borschiv: Source [in Ukrainian].
- Radovych, R. (1995). Traditional rural housing in Opil in the second half of the 19 — early 20 centuries. In *the Notes of the NTSh* (Vol. SSChH, pp. 79—106). Lviv: NTSh [in Ukrainian].
- Radovich, R. (2021). Techniques and technology of wall construction of dwellings in the Zolotonosha region (in the context of the residential construction culture of the left-bank Middle Dnipro region). *The Ethnology notebooks*, 6, 1483—1506 [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2020). Traditional dwelling in Bukovyna Podillya second half of the 19th — early 20th centuries (based on materials from Khotyn district, Chernivtsi region). *The Ethnology notebooks*, 2, 277—292 [in Ukrainian].
- (1858). Life of the Malorussian peasant (Mostly in the Poltava province). *Ethnographic collection published by the Imperial Russian Geographic Society* (Issue III, pp. 19—46). SPb.: In the printing house of Eduard Prats [in Russian].
- Chubynsky, P.P. (1877). Russians of the South-Western Territory: housing, utensils, farm buildings and tools. In: *Proceedings of the ethnographic and statistical expedition to the West Russian Region, equipped with the Russian Geographical Society of the South-West Division* (Vol. 7, issue 2, pp. 339—606). SPb. [in Russian].
- Babenko, V.A. (2013). *Ethnographic sketch of the folk life of the Yekaterinoslav region*. Kharkov: Kharkov Private Museum of the City Estate [in Russian].
- Schmidt, A. (1863). *Materials for the geography and statistics of Russia were collected by officers of the general staff. Kherson province* (Part 1). St. Petersburg [in Russian].

Received: 02.01.2026

Accepted: 24.01.2026

Published: 12.03.2026